

А.О.Саржан

Донецький державний технічний університет

**СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО ДОНБАСУ У ПОВОЄННІ РОКИ:
ТЕНДЕНЦІЇ І ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ.**

Проблеми відбудови народного господарства Донбасу у повоєнні роки неодноразово висвітлювалися в працях істориків. Особлива увага при цьому приділялися базовим галузям економіки краю – вугільній, металургійній, хімічній промисловості [1]. Але відродження сільського господарства регіону залишається малодослідженою проблемою.

В даній статі зроблена спроба розкрити основні тенденції розвитку сільського господарства Донбасу у другій половині 40-х – першій половині 50-х років.

Становище в аграрному секторі Донбасу у повоєнні роки було надзвичайно складним. Валовий збір зернових культур, їх врожайність в усіх категоріях господарств регіону досягла довоєнного рівня лише в 1952 р., а посівні площі сільськогосподарських культур досягли рівня 1940 р. тільки в 1955 р. Невдачі в аграрній сфері були зумовлені не тільки наслідками війни. Причини цих невдач треба шукати і в самій концептуальній спрямованості політики післявоєнного відновлення. Відомо, що стержнем цієї політики була ідея першочергового відновлення важкої промисловості. Сільському господарству, а також промисловим галузям, що працювали на споживання, відводилася явно підлегла роль.

Селянство, як і раніше, залишалося найбільш ущемленою категорією тогочасного суспільства. На його важке становище значною мірою впливало негативне ставлення влади до кооперативної власності, яка зображалася як щось «другорядне», як «непослідовно соціалістична» форма господарювання. Тим більше всіляко засуджувалося і обмежувалося ведення особистого підсобного господарства, яке взагалі вважалося «буржуазним пережитком». При цьому

використовувалися різні форми тиску на кооперативи і особисті господарства, в тому числі і економічні, передусім підвищені податкові ставки. У 1945 р., наприклад, бюджет Сталінської області планувалося поповнити за рахунок податку з колгоспів на 500 тис. крб., а з кооперативних господарств передбачалося перерахувати у 6 разів більше, хоч їх питома вага в господарстві області була набагато меншою колгоспів. [2, ф. Р-2794, оп.1 спр.293. арк.120] Звичайно ж, подібне ставлення до кооперативів і особистих підсобних господарств значно сковувало ініціативу, діловитість селян

Колгоспник же, по суті, був відчужений від засобів виробництва, від розподілу створеного ним продукту. Вироблена колгоспами продукція державою не закуповувалася, а фактично вилучалася за допомогою продрозкладки. Між містом і селом продовжував існувати нееквівалентний обмін. Все це породжувало цілий ряд негативних явищ. Одним з головних парадоксів радянської системи сільського господарства було те, що сам колгоспник був мало зацікавлений в розвитку суспільного сільськогосподарського виробництва і жив в основному за рахунок свого присадибного господарства. У повоєнне п'ятиріччя робота в колгоспі забезпечувала 5% грошового бюджету селянської сім'ї, 35% зерна, 1% м'яса і сала, 0.5% молочної продукції. У той же час присадибне господарство давало селянинові біля 70% всіх грошових прибутків, понад 80% м'яса, майже 90% картоплі, 96% яєць. Люди, по суті, працювали в колгоспах за погано оплачувані трудовні, це була символічна оплата важкої селянської праці. [3, с.12] До того ж колгоспники не отримували пенсій. Вони не мали паспортів і не могли залишити місце проживання без дозволу. Село, як і раніше, відставало від міста по забезпеченості об'єктами культурно-побутового призначення, товарами народного споживання, медичною допомогою. Кризова ситуація в сільському господарстві ускладнювалася засухою 1946р. В цьому році врожайність зернових у Донбасі була майже в 2 рази нижчою ніж в 1940р., а в окремих колгоспах врожайність менше 3 центнерів з гектара [4, с.56-58]. У такій складній соціально-економічній ситуації доводилося відновлювати сільське господарство Донеччини.

Одним з важких завдань було відродження матеріально-технічної бази колективних господарств. В середині 40-х років в колгоспи стали поступати перші трактори Д-54, З-80, ХТЗ-7, причіпні комбайни З-6, самохідні комбайни З-4, машини для механізації обробки садових і овочевих культур. Нові машини забезпечували подальший розвиток механізації сільськогосподарських робіт, однак таких машин були одиниці. У перші післявоєнні роки МТС республіки мали приблизно 40% довоєнної механічної тяги, а колгоспи — менш ніж 30% тягової сили. Велика нестача техніки відчувалася і в господарствах Донбасу. Тут у 1950 р. тракторів і інших машин було менше, ніж в 1940 році. У колективних господарствах регіону на початку 50-х років рівень механізації виробничих процесів становив приблизно 15%. А в таких галузях як овочівництво, баштанництво, садівництво ступінь механізації був ще нижчим [5, ф.1, оп.24, спр.1146, арк.88-89].

При цьому треба враховувати, що проблеми матеріально-технічної бази сільського господарства багато в чому були зумовлені не тільки наслідками війни, але і помилками державної політики. Партійно-державне керівництво, ґрунтуючись на теорію про визначальну роль знарядь виробництва як у виробничому процесі, так і в розвитку суспільних відносин вважало, що основні знаряддя сільськогосподарського виробництва (машини, трактори) повинні належати державі. Ці помилкові уявлення були втілені в життя ще в 30-і роки. Машини, трактори були зосереджені в МТС.

У колгоспах же залишилися в основному такі сільськогосподарські машини і знаряддя, як віялки, сортувалки, кінні плуги, кінні сівалки і т.п. Їх виробниче значення у порівнянні з машинотракторним парком МТС було невелике. На початку 50-х років в колгоспах Донбасу основні виробничі процеси на 90—95% виконувалися засобами виробництва, що належали державі.

Сільськогосподарські машини колгоспів без вартості інвентаря становили всього 3—5% вартості всіх засобів виробництва, що належали колгоспам. Вартість сільськогосподарських машин колгоспів складала менше 10% від

вартості засобів виробництва, що належали машинотракторним станціям.

Структура і оснащеність колгоспів Донбасу засобами виробництва, що належали їм, характеризується наступними даними [6, с.63]:

Таблиця 1

**Структура і вартість засобів виробництва колгоспів Донбасу
у 1952 р. (у відсотках)**

Засоби виробництва	Вартість засобів виробництва (в середньому у колгоспах)	
	Сталінська обл.	Ворошиловградська обл.
споруди і будівлі	40,7	36,1
продуктивна худоба і молодняк	24,7	31,3
робоча худоба	9,6	10,6
інвентар і сільгоспмашини	11,2	12,3
транспортні засоби	10,2	9,4
насадження	2,9	1,6

Як видно, вартість сільгоспмашин, що належали колгоспам майже була рівна вартості робочої худоби —основної тягової сили і становила усього лише десяту частину загальної вартості засобів виробництва.

У цих умовах в післявоєнні роки, як і під час війни, в колгоспах нерідко використовувалися на польових роботах не тільки коні, але і корови і інша худоба. Значні площі оброблялися важким ручним способом.

Вже в перші післявоєнні роки почалося здійснення не завжди ретельно продуманих і прорахованих соціально-економічних експериментів. Одним з перших таких експериментів був рух за укрупнення колгоспів, який виник в 1948 р. Гігантоманія, яка стала філософією життєдіяльності державно-господарського комплексу у селі, базувалася на абсолютизації переваг великого виробництва перед дрібним. При цьому партійна пропаганда підкреслювала, що процес укрупнення зумовлений самою природою соціалістичного великого господарства, яке робить можливим ефективніше використати техніку і капіталовкладення, має

кращі умови для високопродуктивного багатогалузевого господарства, широкого впровадження у виробництво досягнень агрономічної науки.

Звичайно ж, механічне об'єднання колгоспів саме по собі не сприяло підвищенню продуктивності праці. Однак укрупнення відбувалося прискореними темпами. У 1949 році в Україні невеликі колгоспи, в яких було до 200 дворів, становили 35% загальної кількості, а за розмірами посівних площ переважали (78%) господарства з посівами до 1000 га. Але через рік ситуація кардинально змінилася. У 1950 році в республіці нараховувалося більше 60% великих господарств (більше 200 дворів) і 57% господарств мали у своєму розпорядженні понад 1000 га [7, с.349].

У 1950—1952 рр. подібні укрупнення колективних господарств проводилися і в Донбасі. При цьому основною організаційною ланкою виробництва ставала тракторна бригада. Вважалося, що в умовах Донбасу для ефективного використання тракторного парку бригади у складі п'яти—шести 15-сильних тракторів потрібна площа ріллі 1000—1200 га. Менш великі бригади створювалися в умовах розкиданості земельних ділянок і менших розмірів полів.

Процес укрупнення проходив досить складно, при цьому необхідно було вирішувати не тільки виробничі завдання, але і соціальні, фінансові, кадрові і багато які інші. На жаль, не завжди вони вирішувалися в інтересах справи, часто укрупнення дрібних колгоспів проходило на основі суб'єктивної думки керівників районів, колгоспів, без урахування побажань сільських жителів, колгоспників. Численні розбіжності виникали при об'єднанні, а потім спільному використанні основних засобів виробництва. Однак, незважаючи на господарський безлад, кадрову плинність, місцеві партійно-державні органи настирливо проводили укрупнення колгоспів. У Сталінській області до укрупнення в 1950 р. було 1118 колгоспів, в 1954 р. — 499, в 1955 р. — 481 колгосп. У Ворошиловградській області в 1950 р. було 1004 колгоспи, після укрупнення в 1952 р. їх стало 477, а в 1955 р. залишилося 466 колгоспів [5, ф.1, оп.24, спр.1146, арк.10, 13]. Тобто за ці роки кількість колгоспів скоротилася більш ніж в 2 рази.

Змінилася також структура посівних площ, організація виробництва у знову створених колгоспах. Якщо в регіоні до укрупнення на одну бригаду припадало 683 га ріллі, то після укрупнення — 1253 га. У більшості об'єднаних колгоспів були створені 2—3 великі рільничі бригади, які обслуговувалися, як правило, двома тракторними бригадами. У сільськогосподарських зонах регіону середній розмір колгоспів після укрупнення становив 2440—2620 га [6, с. 78]. У приміських і гірничопромислових зонах колгоспи були меншими. У приміських зонах середня площа землі одного колгоспу становила 2167-3144 га, а в гірничопромислових 1939 — 2426 га. Нерівномірною була також і забезпеченість колгоспів засобами виробництва. Колгоспи, розташовані в гірничопромислових зонах були в найбільшій мірі забезпечені машинами, тракторами, іншою сільськогосподарською технікою. Гірше всіх були забезпечені технікою колгоспи, віддалені від великих промислових центрів, розташовані в сільськогосподарській зоні.

Незважаючи на те, що в ході укрупнення колгоспів були ліквідовані малопотужні, нерентабельні господарства, в якійсь мірі поліпшилося управління колгоспами, основна мета не була досягнута: обсяги сільськогосподарської продукції не зросли, сільське господарство продовжувало занепадати. Це була усього лише чергова невдала спроба за допомогою організаційної перебудови вирішити проблеми сільського господарства. Не вирішивши їх, вона тільки ускладнила становище, підготувала ґрунт для проведення в майбутньому чергового адміністративного експерименту — ліквідації так званих «безперспективних сел».

Одночасно із спробами вдосконалення колгоспного виробництва в рамках командно-адміністративної системи, держава застосовувала і відверто силові методи примушення щодо колгоспників. Мова йде про указ президії Верховної Ради СРСР від 21 лютого 1948 р. «Про виселення з Української РСР осіб, що злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві, які ведуть антигромадський, паразитичний спосіб життя». Указ давав колгоспникам право

розглядати на колгоспних і сільських зборах питання про виселення за межі України осіб, які «підривають» колгоспне виробництво. Це була чергова спроба примусити селянина ефективніше працювати в колективному господарстві, а не у себе вдома, на присадибній ділянці.

Протягом березня—травня 1948 року широко розгорнулася робота по виконанню указу. В Сталінській області повсюдно на колгоспних зборах виносили громадські вирокі, обговорювали поведінку тих, хто працював недостатньо добре. При цьому часто не враховувався ні віковий, ні сімейний, ні фізичний стан людини, а іноді односельчани просто зводили особисті рахунки з неугодами сусідами [2, ф. Р-2797, оп.1, спр.358, арк.140-141].

Подібні "показові процеси" були характерні для колгоспного життя Ворошиловоградської області [8, ф.1779, оп.2, спр.214, арк.1-6, 8, 12]

Усього тільки за березень—травень 1948 року в Донбасі було винесено 654 громадських вироків на виселення, в тому числі в Сталінській області — 477, в Ворошиловоградській — 177 вироків [9, с.87]. І хоч ця кампанія по залякуванню колгоспників дала короточасні результати (колгоспники, побоюючись бути виселеними, стали регулярно виходити на роботу) вона не вирішила, та і не могла вирішити проблем сільського господарства. Це була ще одна спроба розв'язання соціально-економічних проблеми силовими методами, в ході якої долі багатьох людей були зламані.

І все ж донецьке село повільно, але відроджувалося. Загалом продукція сільськогосподарського виробництва в 1950 р. складала понад 90% від довоєнної. Був ліквідований в основному той величезний збиток, заподіяний сільському господарству в роки війни. Джерело цього — в самовідданості, терпінні, працьовитості селян. До кінця п'ятирічки довоєнні посівні площі були відновлені на 99,3%. Але валові збори сільськогосподарських культур були значно нижчими довоєнних. Так, в Сталінській області зернових в 1950 році зібрано всього 69,3% збору 1940 р., соняшника — 84,7%, овочів — 42,5%. Поганою була обробка ґрунту, не було сортового насіння. Повільно поновлювалося поголів'я худоби, та і

те за рахунок особистих господарств населення [2, ф. Р-2794, оп.1, спр.225, арк.7, 8] Довоєнне поголів'я в колгоспах і радгоспах області було досягнуто тільки в 1951р. Сільське господарство залишалося хронічно відстаючою ланкою радянської економіки. Не вистачало техніки, не використовувалися інтенсивні технології вирощування сільськогосподарських культур, як і раніше урожай багато в чому залежав від погоди. Все це природньо позначалося на ефективності сільського господарства. Врожайність сільськогосподарських культур, як і раніше, була нестабільною і низькою. В Ворошиловградській області середня врожайність зернових в 1948р. становили 8,8 ц. з гектара, в 1950р. – 7,5 ц., а в 1954р. – 4,8 ц. [8, ф.179, оп.1, спр.1778, арк.41]. Подібне становище було і в Сталінській області. Низька врожайність позначалася і на валовому зборі. В Сталінській області в 1945р. було зібрано 8522 тис. центнерів зернових культур, в 1950р. – 8354 тис.ц. В 1954р. була засуха, тому господарства області зібрали всього 4534 тис.ц., а в наступному році, в умовах сприятливої погоди, врожай був зібраний майже в 4 рази більший [10, с.52]. Тобто погода як і раніше визначала ефективність роботи сільського господарства.

У цих умовах розв'язання продовольчої проблеми вимагало радикальних реформ сільськогосподарського виробництва. У вересні 1953 р. центральні партійні інстанції, проаналізувавши стан справ в сільському господарстві і, пересвідчившись, що село деградує, проголосили курс на модифікацію аграрної політики. Передусім була обмежена державна закупівля, підвищені ціни на сільгосппродукцію, збільшені капіталовкладення в сільськогосподарське виробництво. У село були направлені міські фахівці для посилення керівництва колгоспами. Все це дало можливість господарникам в певній мірі відчутти самостійність, частково вирватися з-під тотального державного контролю.

Однак більш або менш стійкої стабільності в сільськогосподарському виробництві не було досягнуто. Неврожай 1953 р. знову загострив продовольчу проблему, девальвувавши безпідставні декларації вересневого (1953 р.) пленуму ЦК КПРС про те, що зернова проблема вирішена раз і назавжди. У цих умовах

партійне керівництво, намагаючись знайти вихід із надзвичайно складного становища, приймає ряд нереальних, волонтаристських надпрограм. Однією з них, прийнятою в лютому 1954 р., була програма освоєння цілинних земель Казахстану і Сибіру.

Значну частину матеріальних і людських ресурсів для виконання цілинних програм забезпечила Україна і, зокрема, Донбас. Вже в кінці лютого 1954 р. на цілину було відправлено першу групу українських механізаторів. Тільки Сталінським свиномолтрестом до серпня 1954 р. було послано на постійну роботу в радгоспи Казахстану 1654 чол., в тому числі 504 тракториста, 170 ремонтних робітників, 130 будівельних робітників, 80 водіїв, 44 бригадири тракторної бригади, 5 агрономів і інших фахівців. [2, ф. Р-5439, оп.2, спр.206, арк.109] Тисячі фахівців для освоєння цілинних земель були направлені з Ворошиловградської області. [8, ф.1779, оп.2, спр.671, арк.1-2] Разом з тим треба зазначити, що ця акція була погано організована, місцеві організації часто не були підготовлені до прийому фахівців. Вони розподілялися в колгоспи і в радгоспи без урахування їх бажання і спеціальності. Навіть інженерно-технічний склад направляли в радгоспи різноробами [2, ф. Р-5439, оп.2, спр.206, арк.109].

Загалом же тільки в 1954—1956 рр. по комсомольських путівках з республіки на постійну роботу в цілинні райони виїхало 80 тис. чол. Трудові колективи ряду радгоспів, які утворилися на цілинних землях, майже повністю були сформовані з переселенців з Донбасу і інших регіонів республіки. Одночасно з України на цілинні землі було вивезено безліч сільськогосподарської техніки, обладнання. Тільки в 1955 р. було відправлено на цілину 11,4 тис. тракторів, 8,5 тис. комбайнів, багато іншої техніки [11, с.10].

Зрештою освоєння цілинних земель, не вирішивши продовольчої проблеми, сповільнило перехід сільськогосподарського виробництва на шлях інтенсифікації, надовго законсервувавши екстенсивний характер сільського господарства. Непідготовленість освоєння цілини поглинула ресурси, які могли б бути використані для зміцнення сільського господарства у вже освоєних районах, в

тому числі і в Донбасі.

Таким чином, процес відродження сільського господарства в Донбасі відбувався в дуже складних і суперечливих умовах. Пріоритети повоєнного розвитку економіки були віддані важкій промисловості, аграрний сектор відчував нестачу коштів, сільгоспмашин, кваліфікованих спеціалістів. Але незважаючи на ці складнощі, село поступово відроджувалося.

Література:

1. Мавроди В.И. Коммунисты Донбасса в борьбе за восстановление тяжелой промышленности в годы Великой Отечественной войны. – М., 1962; Хорошайлов М.Ф. На відбудові. – Донецьк, 1966; Хорошайлов Н.Ф. Возрождение Всесоюзной кочегарки. – Донецк, 1974 та інші.
2. Держархів Донецької області.
3. Воронов І.О., Пилявець Ю.Г. Голод 1946-1947 рр. – К., 1991.
4. Заднепровский А.И. Жертвы голода 1946-1947 гг. в Донбассе // Летопись Донбасса. – Вып.1. – Донецк, 1992.
5. Центральний державний архів громадських об'єднань України.
6. Макаров М.П. Экономика и организация сельского хозяйства Донбасса. – М., 1957.
7. Народне господарство Української РСР в 1959р. Стат. щорічник. – К., 1960.
8. Держархів Луганської області.
9. Заднепровский А.И. Выселение крестьян из Донбасса в 1948г. // Новые страницы в истории Донбасса. – Кн.3. – Донецк, 1994.
10. Народное хозяйство Донецкой области. Стат. сборник. – Донецк, 1966.
11. Кудря Т.В. Стан економіки України кінця 50-х – першої половини 60-х років // Історія України. – 1998. - №11.